

Recenzenti:

ZNANSTVENO PODRUČJE: Humanističke znanosti

ZNANSTVENO POLJE: Povijest

GRANA: Hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

STUDIJSKI PROGRAM: Preddiplomski studij Povijesti Odsjeka za povijest
Filozofskog fakulteta u Splitu

GODINA I SEMESTAR: III. godina, V. Semestar

FOND SATI: 30 sati predavanja

NASTAVNI PREDMET: Povijest Kaštela I.

Razvoj turističke djelatnosti u Donjim Kaštelima i njezin utjecaj na prostornu preobrazbu i tradicionalne tokove života (od kraja 19. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata)

Kaštelanski prostor bio je više nego idealan za odmor kao mjesto ladanjskog tipa – po svome geografskom položaju, pedološkim i klimatskim osobinama. Dakle, (zatvoreni zaljev, omeđen brdima, povoljna klima, ambijentalna skladnost naselja uz obalu ruralnog i urbanog karaktera, kultiviranost plodnoga polja nalikovala je uređenom perivoju kojega je održavao trud kaštelanskih težaka). Uzgajajući mediteranske kulture, čovjek se tim prostorima više tisućljeća služio, a da ga nije devastirao.

Kačić ga je usporedio s plodnim biblijskim Misirom, a francuski časopis „Figaro“ piše kako putovanje Kaštelima pruža jedinstven užitek, „pravi raj sanja, božanski perivoj mirte, šipka, tamarisa, aleja vinograda, lovora, maslinika kao što se skoro nigdje ne vidi.“ Prirodne ljepote Kaštela nisu ostavile ravnodušnog

ni maršala Marmonta, koji u svojim Memoarima navodi da je Kaštelanski zaljev jedno od najljepših mjesta na svijetu.

Donja Kaštela s Kaštel Lukšićem početkom 20. stoljeća imaju tek 4.224 stanovnika.

Takve komplementarne vrijednosti nedvojbeno su privukle i prve turiste koncem 19. stoljeća u Kaštela. Tome će zasigurno pridonijeti i bolja pristupačnost dalmatinske obale europskim putnicima nakon uspostave parobrodarske linije austrijskog Lloyda 1837. godine. U kasnijem u razdoblju Velike konjunktore, Kaštela su imala izravnu parobrodarsku vezu s Trstom i Rijekom, preko kojih su plasirali izvoz svojih vina na europska tržišta.

Popularizaciji kako Dalmacije tako i Kaštela nedvojbeno su doprinijela i strana izdanja, čiji autori bilježe svoje dojmove o Kaštelima, odnosno, mnoge pojedinosti o klimatskim uvjetima i ljepoti krajolika, o bujnosti raslinja i bogatstvu poljoprivrednih kultura, o životu stanovništva, nošnjama, običajima, jelima itd.

Pruska književnica Ida von Duringsfeld posvetila je opširno poglavlje Kaštelima u svojem djelu *Iz Dalmacije*. Na temelju svoga boravka u Kaštelima 1852. godine, opisuje svakodnevicu iz perspektive obitelji Cambi u Kaštel Kambelovcu, naročitu je pozornost dala izgledu i opremi blagovaonice te dalmatinskog ručka s kojim je bila poslužena itd.

Valentino Lago u svojim opširnim *Uspomenama o Dalmaciji* (Memorie sulla Dalmazia) 1870. g., posvetio je također jedno poglavlje Kaštelima. Navodi da bi mnogo izgubio svatko tko bi propustio skrenuti s glavne ceste i posjetiti pojedina sela. Hvali iznimnu ljepotu Kaštelanki.

Naročito su zanimljiva zapažanja uglednog književnika austrijske moderne Hermanna Bahra (1863.-1934. g.) objavljenih pod naslovom *Putovanje Dalmacijom* 1909. godine, koji ljepotu kaštelanskog krajolika uspoređuje s onima u Italiji i Francuskoj. Štoviše, drži ga „zasigurno najljepšim u Austro-

Ugarskoj Monarhiji“. Osvaja ga mir vinograda i maslinika, tišina sela, bistrina mora – pa zaključuje; sve je tako veliko i blisko, sve izgleda vječno.

Zapaža da se stranci dive kaštelanskom krajoliku ali ne i domaći i napominje - „Ovdje bi ljeti i zimi mogla boraviti Europa. A nema je, tek nekoliko siromašnih sela.

Iako u Kaštelima nema vodovoda ni kanalizacije, i vladaju loše higijenske prilike, već od osamdesetih godina 19. stoljeća strani gosti posjećuju Kaštela. Godine 1894. Kaštela razgledavaju i sudionici I. starokršćanskog kongresa, 1897. godine Hrvatsku čitaonicu u Kaštel Novome posjetili su češki turisti, koje je uz bogatu večeru zabavljala mjesna Hrvatska glazba. Uglavnom je riječ o izletničkom turizmu, koji su iz Splita dolazili u jednodnevne izlete ili eventualno prenoćili u seoskim gostionicama. Onodobni tisak redovito izvještava o boravku manjih skupina turista u Donjim Kaštelima.

Međutim, u Kaštelima još uvijek nema turističkih objekata za prihvatanje gostiju kao ni uređenih plaža za kupanje, već se koriste prirodne uvale i pogodni prostori u samim naseljima. Stoga Općinske vlasti u Donjim Kaštelima zabranjuju kupanje u blizini luka u Kaštel Starome i Novome. Trebalo je više poraditi na čistoći naselja, podizanju drvoreda, uređenju šetnice uz obalu, postavljanju klupa itd.

Svi ti nedostaci za ozbiljnije bavljenje turističkom djelatnošću potakli su 1899. g. osnivanje Društva za ustanovljenje lječilišta i podignuće kupališta na obali Donjih Kaštela, sa ciljem da se steknu osnovni uvjeti za razvoj turizma u Kaštelima. Odnosno da se uredi javne plaže, otvore kavane i restorani. Međutim, Društvo je zbog nesloge raspušteno 1903. godine.

Prvi turistički pansion s uređenom plažom za kupanje otvorio je češki liječnik Henrik Šoulavy 1909. godine u Kaštel Lukšiću. Pansion je imao 25 soba (2 i 4 krevetne). Riječ je o nekadašnjem kaštelu splitske plemićke obitelji

Tartaglia, koju je u 19. stoljeću posjedovala obitelj Ambrozini, a kojega je Šoulavy dva puta dogradio i preuredio u secesijskom stilu.

S obzirom da su to bili počeci turizma, i danas zadivljuje njegov pristup da gostima osim mora i sunca ponudi brojne sadržaje (kojima je upotpunjavao doživljaj sredine).

Dovoljno je spomenuti organiziranje izleta brodovima uzduž Kaštelanskoga zaljeva, organiziranje ljetnih maskara, vođenje gostiju do vrha Kozjaka i kočijom kroz kaštelanska naselja, upoznavanje gostiju s povijesno-kulturnim spomenicima Trogira, Kaštela, Solina i Splita. Uz to, gosti su svakodnevno mogli uživati u specijalitetima dalmatinske kuhinje, kao i u kaštelanskim vinima, što je vidljivo iz prospekta pansiona.

Uredio je prvu plažu u Kaštelima za kupaće ispred svoga pansiona, koja je imala sanitarni čvor, kabine za presvlačenje, park sa stolovima u hladovini te rekreacijske sadržaje: čamce, jedrilice, sandoline, ležaljke i suncobrane.

Takva koncipiranost turističke djelatnosti postigla je i dobre rezultate, što izravno potvrđuje knjiga gostiju (koja se naziva *Upisnik tujinac*) a koja ukazuje da je pansion dr. Šoulavoga primao goste i izvan ljetne sezone.

Gosti su bili iz raznih europskih zemalja, pripadali su višim (imućnijim) društvenim slojevima (liječnici, bankari, odvjetnici, trgovci, tvorničari, hotelijeri, konzuli...), najčešće su se zadržavali 15 – 30 dana u pansionu. Od 1913. do 1938. g. kroz pansion je prošlo 2348 registriranih gostiju.

Dr. Šoulavyi turizmu je pristupao profesionalno, ali i s dušom dobrog domaćina, što je jednom prigodom i sam artikulirao na sljedeći način: „Kao stranac kontinentalac, lakše sam uočio sve blagodati u Kaštelima, koje su domaćem življu bile svakodnevne, uobičajene i normalne. Ljepotu mora, klime te krajolika gledao sam najprije znatiželjnim očima turista, ali da bih postao dobar domaćin svojim gostima, ubrzo sam shvatio da moram postati i južnjak, Kaštelanin, neposredan i gostoljubiv, jer to je važna komponenta turizma.“

Sljedeći primjer dr. Šoulavoga, uskoro i drugi turistički djelatnici otvaraju pansione, pa je između dva svjetska rata u Kaštelima otvoreno 15-tak pansiona (Rosandić, Poparić, Budanko, Rotondo, Danka itd.). Među njima bilo je onih od nekoliko soba do većih od 30 do 40 soba.

Riječ je uglavnom o domaćim poduzetnicima, koji koriste svoje prostranije obiteljske kuće za prihvata gostiju ili podižu posve nove isključivo za tu namjenu, poput obitelji Poparić i Kovačev itd.

Početak dvadesetih uređene su općinske plaže u Kaštel Starome te Kaštel Štafiliću gdje su podignute i betonske kabine za presvlačenje.

Godine 1928. dr. Petar Kamber otvara hotel Palace, kao najreprezentativniji turistički objekt na Kaštelanskoj rivijeri. Prilikom otvaranja hotela Kamber je izjavio: „More je naše najveće bogastvo, a Kaštela su rajski dio prirode na zemlji. Učiniti ću od Kaštelanskog zaljeva francusku rivijeru našeg turizma.“

Hotel je imao 32 sobe sa šezdeset i jednim krevetom. Sobe su imale umivaonik, a na svakom katu je bio jedan zajednički sanitarni čvor i kupaonica. Kada je hotel otvoren obližnja naselja Kaštel Stari i Lukšić, nisu imala ni vodovodnu ni električnu opskrbu, stoga je Kamber izgradio vlastitu električnu centralu i obzidao jedan izvor pitke vode na svome posjedu kako bi iz njega crpio vodu i razveo je po hotelu.

Petar Kamber je 1928. g. ostvario svoj dugogodišnji projekt, kojega je započeo još 1900. godine, kada je radeći kao javni bilježnik počeo otkupljivati zemljišne parcele u Kaštel Starome – otkupivši ukupno 35.000m² kojega je hortikulturno uređio, kroz njega trasirao glavnu prometnicu od stare kaštelanske ceste do mora, i naposljetku sagradio 1903. g. obiteljsku vilu uz more u secesijskom stilu, koju je nazvao Nika po prvoj ženi Nikolini.

Hortikulturno uređeni park oko hotela pružao je gostima ambijentalni ugođaj i ugodnu hladovinu. Perivoj je formirao po projektu nepoznatog bečkog

vrtnog arhitekta s egzotičnim biljnim vrstama: palmama, agavama, lovorom, mirtom, pinijama, omorikama, tujama, jukama, čempresima, oleandrima itd. Unutar parka uređeni su sadržaji za rekreaciju i zabavu gostiju, tenisko igralište, kuglana i podij za ples.

Ispred hotela formirao je betonski plato za kupače, izvedene su stepenice za silazak u more ukrašene sa strane betonskim lavovima. Uz obalu posađen je drvored tamarisa. Kamber je za direktora svoga hotela postavio Bogdana Pupovca, istaknutog stručnjaka u ugostiteljskoj branši. Ondašnji tisak navodi kako je riječ o modrenom hotelu, koji zadovoljava visoki komfor.

Tisak također upozorava i na potrebu unapređenja parobrodarskih veza s Kaštelima i dovođenje splitskih izletnika u hotel Palace „jer je udaren temelj velikom ljetovalištu kakvog se rijetko daje kod nas i zamisliti“ piše Jadranska pošta iste 1928. godine.

Tridesetih godina već je razvidno da je brodska veza poboljšana i da su brodovi prometovali i u noćnim satima odvođeći goste nakon večernjih zabava u Split. Hotel je preko sezone popunjen do posljednjeg ležaja.

Tijekom ljetnih zabava u pansionima i hotelu Palace nastupala su i kaštelanska kulturno umjetnička društva, odnosno puhački i tamburaški orkestri, kojima je nastup bio honoriran. Njihov angažman vjerojatno je utjecao i na kvalitetu nastupa pojedinih društava, a na to je doprinijela i sama struktura turista, među kojima su ponekad bili europski istaknuti glazbenici i umjetnici poput članova Praške filharmonije, Slovačkoga pjevačkog zbora itd. Tridesetih godina u hotelu Palace nastupao je i donjokaštelanski Sokolski zbor koji je ravnao istaknuti hrvatski skladatelj i dirigent Boris Papandopulo. (pored tradicionalnih polki, valcera, mazurki i četvorki izvodili tango, foxtrott i charleston.

Općinske vlasti prilagođavaju se novoj gospodarskoj djelatnosti i nastoje svojim gostima omogućiti što ugodniji boravak, pa će posebno paziti na čistoću naselja, urednost plaža, a ujedno će zabraniti svaku galamu u blizini turističkih

objekata. U turističku ponudu uključuju se i vlasnici bolje opremljenih kuća. Doneseni su i propisi koji obvezuju sve koji primaju turiste da ih prijave u općinske urede u roku od 12 sati po njihovu odlasku, a u istome roku odjave po dolasku. Općinska pristojba po osobi iznosila je 2 dinara.

U tome razdoblju naselja se poljepšavaju podizanjem javnog parka u Kaštel Novoga, Staroga, Lukšića, uređenjem šetnica i ozelenjavaju uz obalu uzduž Donjih Kaštela.

Međutim, općinske vlasti posebnu pažnju posvećuju da težaci redovito odvoze stajsko đubrivo iz naselja (ondašnji tisak, ali i općinski akti pišu o masi *branculja* i mušica pred štalama), zabranjuje se puštanje domaćih životinja po naselju, prostiranje i sušenje rublja po javnim površinama, prolijevanje noćnih posuda u more je dozvoljeno samo u ranim jutarnjim satima. Nije zabilježen ni jedan slučaj prolijevanja nečiste vode kroz prozore na ulice, kao što je bila praksa ranijih godina, kada su jednog gosta kako bilježi Jadran pošteno okupali, dok je razgledavao kaštelansku povijesnu jezgru.

Godine 1930. u Donjim Kaštelima su lještovala 702 gosta, odnosno evidentirano je 6.412 noćenja. 61% s područja Kraljevine Jugoslavije, 21% iz Čehoslovačke, 2% Austrijanaca, 16% iz ostalih europskih zemalja.

U općini Kaštel Lukšić lještovalo je 450 gostiju, s ukupnim brojem 8.748 noćenja. Turisti su 50% s područja Kraljevine Jugoslavije, a ostalih 50% su Česi, Poljaci, te poneki Austrijanac, Nijemac, Mađar i Amerikanac.

Osnivanjem Općinskog kupališnog povjerenstva 1936. godine u Donjim Kaštelima sve je očitija tendencija da se turistička djelatnost još bolje organizira i postigne kvalitetniju razinu svojih usluga. Posebno su usredotočeni na propagiranje privatnog smještaja te prosljeđivanje svih relevantnih informacija strancima za boravak u Kaštelima.

Sve te mjere možemo promatrati kroz gospodarski aspekt jer je samo u Donjim Kaštelima 1933. godine ostvaren promet veći od milijun dinara. Ujedno,

za vrijeme ljetne sezone Kaštelani dobro su prodavali i svoje poljodjelske proizvode.

Godine 1939. Donja Kaštela s Kaštel Lukšićem raspolagala su sa 438 ležajeva u hotelima i pansionima, a iste godine je boravilo 2840 turista (od toga 2158 domaćih i 676 stranih turista).

Pored pansiona i hotela Palace, u Kaštelima počinju se otvarati i odmarališta, poput Željezničkog 1925. godine i Poštanskog 1933. godine.

Tridesetih godina Kaštela su poznata turistička rivijera koju propagiraju domaći i inozemni vodiči. Ondašnji tisak izvještava o prepunjenosti gostima i o ljetnim ugodajima koja su udahnula novi život kaštelanskim naseljima „Naša Kaštela oživjela su strancima. Hoteli kavane su puni gostiju, šetališta, parkovi, obala, automobili, parobrodi puni su života. Sve vrvi i miče se. A i hoteli puni su Čeha, Nijemaca, Poljaka...“

Kamber, koji je podigao Hipotekarni kredit za izgradnju hotela nije uspio redovito otplaćivati stoga je vlasništvo nad hotelom i vilo Nikom kao i cjelokupnim posjedom 1936. g. preuzela Državna hipotekarna banka. Potraživanja banke od Kambera su iznosila 1.850.000 dinara, a isti kompleks banka je prodala 1937. g. Savezu Nabavljачkih zadruga u Beogradu za 3.000.000 dinara. On je 1937. sagradio Depadansu sjeverno od hotela sa 58 soba.

U srpnju 1939. g. u hotelu nije bilo slobodne sobe. Ljetovali su Francuzi, Nizomezemci, i drugi stranci iz petanaestak zemalja. Bilo je 200 gostiju, a nedjeljom i oko tisuću izletnika. Suvremeni kroničar je hvalio poslugu i odličnu kuhinju.

Bilo je sve očitije da se Kaštela dugoročno usmjeravaju na turizam. Stoga su se ondašnji turistički djelatnici, kao i istaknutiji pojedinci (Henrik Šoulavy, dr. Ivo Bulić, don Frane Bulić, dr. Petar Kamber, prof. Ivo Juras idr.) zalagali za očuvanje svih ambijentalnih vrijednosti kaštelanskoga prostora i njegovo pretvaranje u dalmatinsku opatiju. Don Frane Bulić bio je izričit da se ovaj prostor ničim ne nagrđuje osim nekoliko hotela.

Dokumenti govore kako su stranci u kaštelansku sredinu unosili svoje navike, svjetonazore i kulturne obrasce često različite od dotadašnjeg načina života. Dakako, takve pojave izazivaju otpor najprije od mjesnih župnika, a potom i od općinskih vlasti.

Oni žele gostima odrediti pravila ponašanja na javnim mjestima, tako se, primjerice zabranjuje u kupaćem kostimu ulaziti u crkvu, općinske urede i kavane, kao i kretanje po naselju.

Muškarcima i ženama također se zabranjuje zajedno kupati na plažama, koje su već od prije podijeljene na muški i ženski dio. Međutim, kupališta nije nadzirao nikakav općinski čuvar, stoga ta zabrana nije imala nikakvu snagu u odnosu na ponašanje gostiju. Uostalom, to potvrđuju i uzastopni prigovori župnika.

Župnici izmiješano kupanje nazivaju skandaloznim. Zanimljiv je dopis iz 1936. godine kada donjokaštelanski župnici (don Ivan Vuletin, don Ante Melada i don Frane Ivasović) prosvjeduju zbog toga što se neke ženske kupaju u kostimima iz dva dijela, tako da im se *vide gola leđa*. To je ujedno i prvi spomen dvodijelnih kupaćih kostima, iako ih nismo pronašli na fotografijama, već samo one u koje nalikuju haljinama.

Ispadi stranaca postaju sve učestaliji, tako je zabilježeno da su se pojedini gosti iz Mađarske penjali na ženske kabine za presvlačenje na plaži u Kaštel Štafiliću. A pridružili su im se i neki mještani.

Prvi podaci o nudistima potječu iz 1928. godine, a na tu pojavu je odmah oštro reagirao župnik Kaštel Novoga „vrhunac nepristojnosti i javnog stida pokazuju oni muški što se kupaju od Fortice pa naprijed do Dračića. U nekim grupama manjim i većim kupaju se sasvim goli. Oni ne samo što ne imaju stida pred samim sebi, nego ni pred prolaznicima ne uzmiću, niti se pokrivaju, dapače još se okreću na sav užas i skandal.“ Župnik traži energične mjere od općine tj. „da pošalje žandare i uhvate na djelu ove novjeke barbare i kršitelje javnog

ćudoređa“. Župnik se samo pozivao na općinski akt iz 1923. godine koji izričito zabranjuje kupanje bez gačica.

Istodobno navode se slučajevi u kojima djeca povlače strance za odjeću, dovikuju im nepristojne riječi (nije navedeno koje) te bacaju kamenje na prolazeće automobile.

Pri remećenju javnog reda i mira, najveći problem su bile seoske gostionice, u kojima su se uglavnom okupljali težaci i stanovnici iz Dalmatinske Zagore, koji su dolazili u Kaštela vrijeme većih poljodjelskih radova (kopanja, polijevanja, jematve).

Općina ih u više navrata upozorava kako se nalaze u Kaštelima koja su turističko mjesto, u koja dolaze stranci i radi počinka. Odnosno, općinski akt iz 1936. g. konstatira „Ti naši Zagorci tokom dana rade u polju a u noći mjesto da traže počinka i spavaju po cijele noći galame, pjevaju, dapače se i dreče i u tom upotrebljavaju sramotne i pikantne pjesme i izraze. Jednom ovim žalosnim pojavama treba stati kraju i Zagorci koji tu dolaze tražiti rada trebaju štititi ugled Kaštela i naše zajedničke interese a naročito naš ugled pred strancima.“ Stoga općina zabranjuje ovakvo pjevanje ne samo po noći nego i po danu.

Godine 1939. u Kaštel Novome otvoren je Noćni lokal, za kojega župnik Kaštel Novoga piše „da je nemoralan i okupljalište elemenata, koji su podani kartanju, bludu i psovanju, viki i dreki, tako da okolišne kuće trpe cijele noći od nespavanja, nemira i dreke.“ I nastavljaju „U njemu se drže zloglasne ženske koje po svu noć trguju svojim tijelom, tu se izmjeni mnogo nezrele mladosti, a i oženjenih ljudi.,,

Na kraju don Ivan Vuletin govori o posljedicama koje je prouzrokovao javni nemoral, pa tako ističe „poljuljane bračne veze, radne navike i poštenje kod mladeži“. Naravno, zahtjeva da se lokal zatvori. Na ovaj zahtjev nadovezuje se i neke općinske odluke, kojima protjeruje nepoćudne ženske osobe sa svog teritorija, u dva slučaja navode se Split i Šibenik kao stalna mjesta njihova prebivališta.

Na žalost, s razvojem turističke djelatnosti u Kaštelima se istodobno odvijao proces industrijalizacije Kaštelanskog zaljeva. Uz to, u poslijeratnom razdoblju kaotična individualna izgradnja duboko ulazi u nekadašnje plodno Kaštelansko polje. Stara kaštelanska naselja neprestano su ugrožena nadogradnjama, smanjuju se zelene površine, oskvrnute su mnoge kaštelanske uvale, pa se potpuno promijenila i cjelokupna slika kaštelanskoga krajolika.

Zbog svih tih degradacija okoliša kaštelanski turizam je pao na najniže grane, jer su posljedice najočitije pogodile Kaštelanski zaljev te ukazale na to da prostor nije beskrajno rastezljiv.

Bibliografija:

Acalija, S, Kaštelanski turizam u kronološkom pregledu, Kaštela 2009.

Babić, I, Prostor između Trogira i Splita, Trogir 1984.

Baras, F, Kaštela i Kaštelani u stranim putopisima, Kaštela kolijevka Hrvatske (Zbornik radova), Kaštela 1998.

Bučan, N, Turizam na Kaštelanskoj rivijeri od 1909., Dva stoljeća obrazovanja školstva i kulture u Lukšiću i Kaštelima, Kaštel Lukšić 1985.

Burić, I, Turistički vodič, Kaštela 2009.

Buljević, Z, Sedam Kaštela (fotografije), Kaštela 1988.

Domazet, M, Razvitak turizma u Kaštelima, Sto ljeta turizma u Kaštelima (Zbornik radova), Kaštela 1996.

Domazet, M, O ćudoređu u Donjim Kaštelima (1918.-1939. g.), Kaštelanski zbornik 7, Kaštela 2003.

Domazet M. – Vuletin M., Donjokaštelanska svakodnevnica 1900.-1939., Zagreb 2002.

Omašić, V, Kaštela kroz povijest kao mjesto odmora, Sto ljeta turizma u Kaštelima (Zbornik radova), Kaštela 1996.

Omašić, V, Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća, sv. 2, Kaštela 2001.

Piplović, S, Prostorni preobražaj Kaštela kroz XIX. stoljeće, Kaštelanski zbornik 4, Kaštela 1994.

Vuletin, V, Doprinos kaštelanskih kulturno-umjetničkih društava u turističkoj ponudi jučer i danas, Sto ljeta turizma u Kaštelima (Zbornik radova), Kaštela 1996.